

**Право померати першими.
Лейтенант 9-ї танкової дивізії
вермахту про війну на
Східному фронті. 1939-1942**

Анотація

Лейтенант німецької армії, учасник бойових дій на Східному фронті у своїх спогадах намагається аналізувати події, що передували Другій світовій війні, і причини її розв'язання. Автор детально описує передвоєнну ситуацію і настрої різних верств населення Німеччини, ставлення до нацистів і постаті Гітлера. Описує особливості «дивної війни» на Західному фронті, свою участь у боях на території України та Росії, стан ейфорії від перемог перших років війни та нищівне падіння Третього рейху.

А В Г У С Т Ф О Н К А Г Е Н Е К

ПРАВО ПОМИРАТИ ПЕРШИМИ

Лейтенант
9-ї танкової дивізії
Вермахту
про війну
на Східному фронті
1939 - 1942

Видавництво
«К Н Т»
Київ — 2025

УДК 94"1939/42"
К 12

August von Kageneck
**LIEUTENANT SOUS
LA TÊTE DE MORT**

Переклад українською — *Ярина Юсова*

Август фон Кагенек

К 12 Право помирати першими. Лейтенант 9-ї танкової дивізії вермахту про війну на Східному фронті. 1939 – 1942 / Август фон Кагенек. — Київ: Видавництво «КНТ», 2025. — 190 с.

ISBN 978-966-370-236-0

Лейтенант німецької армії, учасник бойових дій на Східному фронті у своїх спогадах намагається аналізувати події, що передували Другій світовій війні, і причини її розв'язання. Автор детально описує передвоєнну ситуацію і настрої різних верств населення Німеччини, ставлення до нацистів і постаті Гітлера. Описує особливості «дивної війни» на Західному фронті, свою участь у боях на території України та Росії, стан ейфорії від перемог перших років війни та нищівне падіння Третього рейху.

ISBN 978-966-370-236-0

© Август фон Кагенек, 2025.
© Видавництво «КНТ», 2025.

ПЕРЕДМОВА

Вступивши на початку Другої світової війни до кавалерії, яка з осені 1940 року була перетворена на бронетанкові війська, відомі в усьому світі під ім'ям «панцери», я провів чотири роки свого життя під знаком «мертвої голови». Це був наш відмітний знак. Ми носили його як емблему на наших чорних мундирах, іноді зображували на танках, іноді на прапорцях. Інші, наприклад війська СС, носили його на своїх головних уборах, саме для того, щоб відрізнитися від армійських танкістів. Ми ж, танкісти, дуже дорожили цією відзнакою і вважали, що есесівці незаслужено використовують емблему, яка по праву належала нам і не мала нічого спільного з політикою, а отже, і з політичними військами.

Але я не про це. Моя служба під знаком «мертвої голови» була результатом виховання, отриманого від батька, братів, мого оточення, мого часу, режиму, за якого дванадцять років жив німецький народ. І ті, хто отримав це виховання, не могли знати, яку долю воно їм призначило, які несправедливості, які розчарування...

Німці завжди відчували дивний потяг до символів смерті. Стародавні германці носили череп на своїх штандартах, а німецькі селяни, які повставали в XVI столітті проти своїх світських і церковних владик, надягали череп на вістря своїх довгих пік. У прусській армії «мертва голова» була емблемою

гусар. До нас традиція носіння цього символу прийшла від «Гусар смерті» – знаменитого гвардійського полку, розквартированого в Потсдамі та Брауншвейзі. У регулярній армії її носіння суворо обмежувалося бронетанковими військами і виключно екіпажами танків і бронеавтомобілів. Тобто це була відмітна відзнака, яку ми високо цінували, вираження способу життя, позначеного викликом, кинутим смерті, що також підкреслював чорний колір нашої форми. Корпоративна гордість? Звичайно. Якби ми належали до кавалерії, то вважали б себе «кращими, ніж наші брати» в біблійному значенні виразу. За режиму, який доводив до крайнощів культ еліти і першим у світі створив у високому ступені механізовану і броньовану армію, ми, природно, пишалися тим, що були вістрям цієї сучасної армії. Ми мали «право» першими йти в атаку, ми мали «право» помирати першими. Усюди, куди гітлерівська Німеччина приносила війну, перші постріли робили саме солдати в чорній формі зі знаком «мертвої голови». Грізна і тяжка слава, сумнівна слава, якою зовсім не хочеться пишатися через багато років. Проте не ці солдати накликали прокляття всього світу на їхню батьківщину.

У п'ятдесятих роках один колишній офіцер люфтваффе заробляв великі гроші на ярмарках ще напівзруйнованих на ту пору німецьких міст.

Він придумав і за допомогою свого колишнього механіка зробив незвичайний пристрій.

Цей пристрій називався «ротор».

Йдеться про величезний циліндр, що обертався навколо вертикально встановленої осі. Коли циліндр досягав певної швидкості, підлога опускалася. Тоді ті глядачі, у кого вистачило сміливості увійти всередину «ротора», раптово опинялися

притиснутими до стінок цієї величезної каструлі. Земля йшла у них з-під ніг.

Волаючи від жаху або задоволення, вони залишалися стояти, приклеєні, немов мухи або черв'яки, до стінок пристрою. Вони являли собою гротескне видовище людей, які опинилися у владі страшних сил, ляльками, застиглими в безглузких позах. Їх роздирали захоплення, страх і задоволення. У міру того як швидкість обертання зменшувалася, відцентрова сила відпускала їх. Тоді вони повільно зісковзували вниз і снопами падали на підлогу, що підіймалася до них. Вони на силу зберігали рівновагу на тремтячих ногах, виходячи через маленькі дверцята під захопленими поглядами роззяв.

Усюди, де з'являвся «ротор» – на мюнхенському Октоберфесті, на гамбурзькому «Соборі», на гігантському кірмесі[1] у Франкфурті або серед руїн Майнца, публіка, спрагла сенсацій, буквально брала його штурмом. Серед тих, хто ризикував «покататися» на ньому, були люди різного віку і з різних країв.

Я часто спостерігав це видовище. Одного разу сам пережив цей незвичайний досвід і тоді зрозумів, що атракціон «ротор», який справляв у роки після катастрофи такий ефект на натовпи німців, був символічним: цей народ упродовж дванадцяти років перебував у своєрідному гігантському роторі, який безжалісно жбурляв його на всі боки, перевертаючи з ніг на голову. Цим «ротором» був «тисячолітній» рейх, який проіснував лише двадцять років, і це було фантастичне, гротескне, п'янке, моторошно хвилююче обертання. Ми втратили ґрунт під ногами і довірилися невідомій силі, яка притискала нас до стіни і позбавляла можливості рухатися і чинити опір. Народ дозволяв із собою все це проробляти. Велика карусель

сп'янила його. Він волав спочатку від задоволення, потім від здивування і, нарешті, від страху. Він занадто пізно зрозумів, що, щойно він підкорився відцентровій силі, вона позбавила його волі.

У 1945-му ми тільки-но вийшли через маленькі дверцята. Сп'яніння минуло, ми перебували в подиві; ми знову опинилися на землі, від якої відвикли і якої побоювалися.

Нам було боляче ходити, тому що ми відвикли користуватися ногами.

А публіка? На відміну від справжньої публіки на ярмарках, тих, хто виходив, зустрічали зовсім не захоплені погляди. Зовсім навпаки! З цими поглядами ті, хто пройшов війну, воліли не зустрічатися, перед ними опускали очі. Зіщулювалися. Гнули спину під потоком звинувачень, докорів, засуджень.

Спочатку виникло бажання розібратися, як усе це стало можливим; потім треба було пояснити, сподіваючись отримати прощення або, щонайменше, забуття.

Марна справа! За двадцять років, прожитих у Франції як кореспондент низки німецьких газет, я зрозумів: неможливо, щоб це забулося в країні, яка не тільки мала змогу спостерігати за поведінкою народу, який раптово збожеволів, а й сама пережила наслідки цього заразного і руйнівного божевілля. У нескінченних суперечках із друзями-французами, під час довгих дискусій із моєю дружиною, уродженкою Нанта, яка в першому шлюбі була одружена з французьким офіцером, вбитим в Алжирі, на круглих столах про німецький рух Опору, перед камерами французького телебачення, я намагався пояснити феномен націонал-соціалізму в Німеччині.

Я спробував намалювати його зародження в країні, в якій забрали перемогу, в народі, понівеченому незрозумілою поразкою, приниженому світом, який з 1919 року в усіх школах і в усіх домівках називали «диктатом». У народі, травмованому фінансовою та економічною кризою, переслідуюваному нав'язливим страхом перед комунізмом, що ледве не захопив владу в момент краху імперії і, без сумніву, не залишив цієї надії. У народі, який, як і інші, дбає про національну гідність, престиж, про деякий необхідний рівень могутності, достатній, щоб грати свою партію в концерті націй. Нарешті, в народі, який завжди володів і продовжує володіти, як основною рисою, як «спадковою хворобою», надто загостреним почуттям дисципліни, беззаперечного підпорядкування, легкого конформізму. Словом, цілим комплексом вад, які, природно, полегшили божевільне підприємство, що мало привести його до загибелі...

Мені не вдалося переконати моїх слухачів. Тоді я вважав себе зобов'язаним навести свідчення. Свідчень у мене сотні, можливо, тисячі; нам загрожує небезпека потонути у фактах! Але далеко не всі німці мого віку, мого «класу» можуть «безпосередньо» свідчити в сусідній країні, по-дружньому (слава богу!), розмовляючи мовою господарів, до того ж обговоривши за минулі роки свої погляди і спогади з французькими друзями.

Я народився 1922 року. У Німеччині кажуть, що цей рік – найбільш постраждалий у Другій світовій війні. Можливо, це правда. У моєму полку в грудні 1939 року нас було шестеро – юних добровольців; тільки двоє вийшли з «ротора». Мені було п'ять років, коли в Рейнській області, у моєму рідному Рейнланді, довелося зняти кашкет перед французьким триколом. Одинадцять, коли до влади прийшов Гітлер. Чо-

тирнадцять, коли німецькі солдати повернулися на наш лівий берег Рейну. Сімнадцять, коли я вступив до кавалерійського полку в Бамберзі. Вісімнадцять, коли лейтенантом-танкістом увійшов до Росії. Двадцять три, коли війна виплонула мене на землю мирної ферми мого батька в Айфелі.

Через обставини і знайомства мені довелося побувати в аристократичних салонах Берліна і Потсдама, у будинку сина кайзера, у підземному притулку Ріббентропа, у російських степах, де стоїть нелюдський холод, на берегах Дону, у засніжених Арденнах, у зловісному «народному трибуналі» в Берліні, пережити бомбардування та пожежі великих міст моєї батьківщини. Божевільний фільм, незабутній фільм. Двоє моїх братів були вбиті, один під Москвою, інший під Тобруком. Сам я був тричі поранений.

А концтабори, євреї? Що ми про них знали? Що могли вдіяти проти цього? Нескінченний іспит совісті, на якому немає відповіді.

Я належу до покоління, яке пережило останню класичну війну в Європі. Дві, якщо завгодно, три великі війни (1870-1871, 1914-1918 і 1939-1945 років), були породжені суперництвом між французами і німцями, дурними, трагічними і неперетрібними амбіціями по обидва береги Рейну. Амбіції згасли, антагонізм більше не має сенсу. Двом великим переможеним народам цього століття належить разом працювати.

Ніщо не зможе змінити цього порядку речей. Герої втомилися, час зброї закінчився. Можливо, свідчити мене спонукає ностальгія.

Цю книжку я хотів написати спільно з другом-французом, який воював на іншому боці, був заарештований, підданий тортурам і депортований нами. Ми з ним мали намір

розповісти новому поколінню, як це стало можливим, щоб уникнути повторення подібної трагедії. Але раптом це стало непотрібним: примирення двох народів відбулося само собою, як за помахом чарівної палички.

Отже, я пишу один, і єдина моя мета – пояснити, як і чому Німеччина на дванадцять років перетворилася на ганьбу роду людського...

РОЗДІЛ 1

АМЕРИКАНСЬКИЙ БУДИНОЧОК

Останній день серпня 1922 року був задушливим і спекотним, як і всі дні, що передували йому, цього четвертого літа після закінчення Великої війни[2]. Сонце з сьомої ранку випалювало вузьку долину річки Мозель між стародавнім римським містом Трір і не менш стародавнім і славним містом Кобленц.

Ця скеляста долина, поросла лісом і виноградниками, була вузькою. Води в річці влітку було мало, в деяких місцях її можна було перейти вброд. У долині ледь знайшлося місце для єдиної залізниці, а також для вибоїстої ґрунтової дороги, яка ледве слідувала за вигинами русла. Ще кілька метрів рівної землі, і тут як тут скеля – сіра, крихка, гостра.

І всюди, куди тільки сягав погляд, виноградники. Лози на найменших клаптиках землі, часом за три-чотири кроки від скелі, що грізно нависала над долиною і сірими черепичними дахами сільських будинків. Там і тут через річку ходили пороми, що перевозили з одного берега на інший на своїх старих дошках вози виноградарів, а в разі нагоди – автомобіль багатія або сільського лікаря.

Цього останнього серпневого дня 1922 року, о сьомій годині ранку, я народився в одній із шістдесяти кімнат замку

Лізер, величезної потворної споруди, що належала моїй бабусі по материнській лінії, баронесі фон Шорлемер.

Село Лізер розташоване майже на половині шляху між Тріром і Кобленцем, недалеко від маленького мальовничого містечка Бернкастель. У ті часи в ньому було не більше п'ятисот мешканців, половина з яких жила на заробітки, одержувані у величезному виноробному господарстві моїх діда й бабки. Відтоді нічого не змінилося.

Замок, великий і величний, з величезними дахами, ледь втиснувся на вузькій смужці землі між річкою, дорогою і скелею. Його парк був радше довгим, ніж широким, а маленький потяг, що проїжджав двічі на день в обох напрямках, з'єднуючи Бернкастель і головну лінію Трір-Кобленц, видавав гучний неприємний шум, що заповнював кімнати, які виходили вікнами на Мозель.

Відразу ж за замком починався виноградник – зелений, густий, пишний. Якраз на нього й виходила кімната, у якій народила – за допомогою доктора Шмітта з Бернкастеля – моя мати. Тому мені приємно думати, що мій перший погляд на цей низький світ упав на виноградник. Поза всякими сумнівами, з цього погляду народилися моя любов до вина і симпатії до тих, хто його п'є.

Моє народження не було бажаним у родині. У моїх батьків уже було четверо синів, і вони дуже хотіли доньку. А от ні! Довелося задовольнятися п'ятим хлопчиком і чекати ще три роки, поки на світ з'явиться їхній єдиний син жіночої статі.

За три роки до того мій батько повернувся з війни, точніше, з англійського полону. Оскільки в нього не було гідного житла, він оселився в будинку тещі, де місця було вдосталь. Генерал, командир кавалерійської бригади на Західному фрон-

ті, він з усім своїм штабом потрапив у полон до канадського патруля під час останнього великого наступу навесні 1918 року, що, на думку Людендорфа[3] і кайзера, мав вирішити долю війни. Про поразку, повалення монархії, втечу кайзера і революцію в Кілі та Берліні він дізнався, сидючи в таборі для військовополонених у Доннігтон-Голл, поблизу Лондона, створеному англійцями для старших офіцерів і генералів. Звільнений влітку 1919-го, він повернувся в Німеччину, яка перебувала в повному хаосі. У поїзді, що віз його з Бремена до Бонна, де тоді жила моя мати з їхніми чотирма синами, п'яні солдати з червоними революційними пов'язками на рукавах обплювали його генеральську форму. Усю дорогу він просидів у коридорі на валізі; купе першого класу, які раніше призначалися генералам, були окуповані солдатами. Цей випадок сильно вплинув на нього.

Батько мій зробив, як це називали в ті часи, блискучу військову кар'єру. Це не надто поєднувалося з традиціями родини. Кагенеки – уродженці Страсбурга; і сьогодні одна з вулиць цього стародавнього міста має наше ім'я. Вони частіше ставали чиновниками, службовцями та комерсантами, іноді священниками та навіть єпископами. Військовими вони стали пізніше, коли внаслідок переходу Ельзасу під суверенітет короля Франції родина розділилася на французьку та німецьку гілки. Багато ельзаських Кагенеків служили у двох полках, які Ельзас надав у розпорядження нового свого володаря: Ельзаському королівському і Королівському німецькому.

Моя ж сім'я, що перебралася за Рейн, вступила на службу до віденського кайзера[4], придбала значну кількість маєтків у Бадені, і відтоді мої родичі займалися землеробством, служили в цивільній адміністрації, грали в азартні ігри (внаслідок чого втратили неабияку кількість замків) і

насолоджувалися п'яним придворним життям Відня. Один із предків був штатгальтером[5] провінції Передня Австрія. 1630 року він побудував на дорозі з Бризаха у Фрібург-ім-Брейсгау замок Мюнзінген, який відтоді належить моїй родині. Людовик XV провів там кілька ночей і, як кажуть, оцінив красу однієї з онучок будівничого замку, а її сестра стала матір'ю канцлера Меттерніха.

Що ж стосується французької гілки, вона згасла під час Великої революції. Останній Кагенек жив при дворі у Версалі і залишив цікаву розповідь про версальські звичаї у своїх «Листах барона Альтсромера», виданих у Парижі 1884 року.

Мій батько, другий син Генріха Юліуса Кагенека й Анни Глейгенштейн, залишив рідний баденський дім 1889 року, щоб вступити до гвардійського гусарського полку кайзера Вільгельма II в Потсдамі. Цей вчинок «перебіжчика», який віддав перевагу скаредній Пруссії перед веселими дунайськими областями його предків, не зустрів розуміння. Його перші листи матері, написані, між іншим, найчастіше французькою, свідчать про певне розчарування в суворостях гарнізонного життя в прусській армії, про скуту атмосферу потсдамських і берлінських салонів і про повнірвання військового життя. Але дуже скоро розчарування змінилося захопленням після перших запрошень до берлінського двору, що практикувалися в гвардійських полках для юних молодших офіцерів ще з часів Фрідріха Великого, після перших перегонів, на яких відзначався цей молодий баденський вершник, і перших романів із панянками з бранденбурзьких прізвищ.

Крім того, для того, хто прагне зробити блискучу кар'єру, Німеччина підходила більше, ніж Австрія...

Капітан Великого генерального штабу при Шліффені[6] 1904 року, батько через два роки був направлений до Бельгії як військовий аташе при німецькому посольстві. У 1907 році він, нарешті, потрапив до Відня, теж як військовий аташе. Там він прослужив аж до оголошення війни. Він став близьким другом Франца-Фердинанда[7], пізніше вбитого в Сараєві. Часто буваючи в Шенбрунні[8], він швидко став довіреною особою старого кайзера Франца-Йосифа. У цей же самий час він став одним із найближчих співробітників Вільгельма II, який 1912 року зробив молодого баденського офіцера «ад'ютантом своєї свити». Таким чином, він став свідком усіх подій, які невідворотно вели до грандіозної європейської пожежі.

Пізніше батько розповідав мені, що в ці драматичні роки часто снував човником між Віднем і Берліном. Він був серед тих, хто після сараївської трагедії не радив кайзеру сліпо підтримувати свого австрійського союзника: така поведінка мала викликати фатальну ланцюгову реакцію – мобілізацію армій усіх провідних держав. Але він також попередив про масоване постачання французами зброї росіянам, що сприяло непохитності царя щодо Відня. На його думку, в липні 1914 року війна стала неминучою, але все своє життя він вважав її фатальною помилкою, чимось на кшталт природної катастрофи, що обрушилася на Європу, а не навмисним актом Центральних держав[9]. Це пояснює його подальшу підтримку антиверсальської політики Гітлера.

У 1910 році він одружився з другою донькою губернатора Рейнської провінції, який також був міністром сільського господарства Пруссії, Клеменса фон Шорлемер-Лізера. Моя мати була дуже красива. Від своєї матері, уродженої Пурічеллі (італійська сім'я, що оселилася в Німеччині у XVIII столітті), вона успадкувала чорні очі і волосся, характерні для уро-

дженців південних країн, а від батька, який походив із сім'ї великих вестфальських поміщиків, – орлиний ніс і неприборкану енергію.

Мій дід по материнській лінії був дуже впливовим паном. Він відповідав за двадцять мільйонів селян, які обробляли німецьку землю від люксембурзького кордону до Німану. Палкий католик, син того Шорлемера, який у 1880-х разом із Віндтхорстом[10] протистояв Бісмарку[11] в період «Культуркампфа»[12], його прийняли в Римі папою Львом XIII й він захищав права католиків перед своїм кайзером. Його дружина була знатною дамою. Вона влаштовувала прийоми у своїх салонах – у Берліні, де володіла будинком, у палаці губернатора Рейнської області в Кобленці або в Лізері. Іноді сам кайзер проводив там кілька днів відпочинку, потягуючи легке сухе біле вино з берегів Мозеля. Його сини, зокрема кронпринц Вільгельм і товстун Ейтель Фріц, боннські студенти, приїжджали в Лізер на вікенди. На фотознімках того часу вони зображені в смішних тенісних костюмах, які намагаються обмінюватися ударами по м'ячу з моєю матір'ю і моїми тітками на маленькому корті, облаштованому між дорогою і замком.

Моя бабця, друг і довірена особа кайзера, багато подорожувала з п'ятьма своїми дочками. Вона однаково добре знала Париж, Відень і Берлін у тій Європі до 1914 року, де кордони не мали жодного значення і де гроші легко обмінювалися. Під час однієї такої подорожі, у Відні, в Ауерспергів[13], юна Марія Шорлемер познайомилася з військовим аташе рейху. Полювання у володіннях австрійського кайзера, кількох вечорів в Опері та балу в Гофбурзі[14] виявилось достатнім, щоб зломити опір моєї суворої бабці. У листопаді 1910 року в Лізері відбулося одруження юної рейнландської баронеси і баденського графа, який був на вісімнадцять років старшим за неї.

Через дванадцять років під покровом виноградника народився я.

В оточенні цих чарівних пейзажів я прожив перші роки. Великий будинок завжди був повний народу. Дітей у родині було багато. В однієї з сестер матері їх було одинадцять, в іншої – четверо, а в їхнього брата – вісім. На момент смерті моєї бабці 1936 року в неї було тридцять три онуки і чотири правнуки. Можна собі уявити галас у саду під час великих літніх канікул! Численним нянькам, найнятим главами сім'ї, насилу вдавалося підтримувати порядок, тут розводити в різні боки забіяк, там втішати того, хто розплакався. Були гойдалки, гора піску, ігри в хованки, які полегшувалися наявністю величезних дерев, і серед них гігантська верба, яка плакала так, що в її сльозах можна було сховатися.

А ще позаду замку простягався таємничий світ, заборонений для простих смертних, з набитими сіном коморами, з високими дахами й парканами; ми лазили туди, пробираючись у виноградники й улаштовуючи таємні походи на порослі лісом пагорби. Це був світ Нікли, старого опалювача, простакуватого розумом, якому, щоб його налякати, досить було крикнути: «Нікла, комуністи йдуть!» Бог знає, хто цю лякалку придумав, але факт, що повторювали ми її дуже часто. Напевно, це були перші мої політичні демонстрації.

Але головне – там стояв американський будиночок, маленька дерев'яна будова, що сховалася в кущах у дальньому кінці парку. На кожному розі сходи, а посередині проста платформа. Я ніколи не питав, чому цей будиночок там стоїть, хто його побудував і, головне, чому він має таку дивну назву *Amerika-Häuschen*, яка смішно звучала в цій тісній долині Мозеля. Багато пізніше я дізнався, що це подарунок амери-

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Розділ 1	
Американський будиночок.....	10
Розділ 2	
«Пісня німців»	19
Розділ 3	
Хто такий Гітлер?	30
Розділ 4	
Ми вчимося марширувати	40
Розділ 5	
Обертання стає п'яним	53
Розділ 6	
Час нетерпіння	69
Розділ 7	
Рух до нескінченності	97
Розділ 8	
Шлях до кінця	132
Голос у пустелі	168
Примітки	178

ХУДОЖНЄ ВИДАННЯ

Август фон КАГЕНЕК

ПРАВО ПОМИРАТИ ПЕРШИМИ

ЛЕЙТЕНАНТ 9-Ї ТАНКОВОЇ
ДИВІЗІЇ ВЕРМАХТУ ПРО ВІЙНУ
НА СХІДНОМУ ФРОНТІ
1939—1942

Переклад українською — *Ярина Юсова*

Підписано до друку 18.06.2025 р. Формат 60х84 1/16.
Друк цифровий. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 18,0. Тираж 300 прим.

ТОВ «КНТ»

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 581 від 03.08.2001 р.

Перейти на сайт →